

ALEXANDRE POPOVIC (1931-2014)

NATHALIE CLAYER

Την 1η Οκτωβρίου 2014, ο Alexandre Popovic (Sacha για τους οικείους του) έφυγε από κοντά μας. Υπήρξε μέλος από το 1978 της ερευνητικής ομάδας που ίδρυσε ο Alexandre Bennigsen (από τη συγχώνευση της οποίας με την ομάδα που ίδρυσε ο Louis Bazin προέκυψε η κυριότερη σχετική με την Τουρκία και την Οθωμανική Αυτοκρατορία ερευνητική ομάδα στη Γαλλία) και μέλος για πολλά χρόνια της συντακτικής επιτροπής αρχικά, και της επιστημονικής επιτροπής στη συνέχεια, του περιοδικού *Turcica*, όπου συμμετείχε από το 1971 με άρθρα και βιβλιοκρισίες. Η απώλειά του σε ηλικία 83 ετών προκάλεσε πολύ έντονες εκδηλώσεις ανάμνησης και θλίψης, τόσο δυνατό υπήρξε το ίχνος που άφησε πίσω του ο ξεχωριστός χαρακτήρας τόσο του έργου όσο και της προσωπικότητάς του.

Το έργο του είναι ξεχωριστό, αφενός γιατί βρέθηκε στο σταυροδρόμι διαφορετικών πεδίων (μελέτη του Ισλάμ, τουρκολογία, βαλκανικές σπουδές) και αφετέρου λόγω της έντονης συλλογικής του διάστασης – ίσως και λόγω της αγάπης του για τα συλλογικά αθλήματα, το μπάσκετ και το ποδόσφαιρο, στα οποία είχε πρωτεύσει.

Γεννήθηκε στο Βελιγράδι, όπου σπούδασε ανατολική φιλολογία κοντά στον Fehim Bajraktarević, τον οποίο θεωρούσε «πρωτοπόρο των γιουγκοσλαβικών ανατολικών σπουδών». Καταφέροντας στη συνέχεια να εγκαταλείψει τη Γιουγκοσλαβία του Τίτο, σε μια εποχή που αυτό ήταν ιδιαίτερα δύσκολο, εγκαταστάθηκε στο Πα-

Η Nathalie Clayer είναι διευθύντρια στο Centre d'Études Ottomanes, Balkaniques et Centrasiatiques (CETOBaC).

ρίσι, όπου το 1957 πήρε δίπλωμα κλασικής αραβικής από την *École des Langues Orientales Vivantes*. Κάνοντας παράλληλα διάφορες «δουλειές του ποδαριού» για να επιβιώσει, ολοκλήρωσε τη διδακτορική του διατριβή στον τομέα του «κλασικού Ισλάμ», υπό τη διεύθυνση του Charles Pellat, σχετικά με την εξέγερση των Zandjs στο Ιράκ τον 3ο/9ο αιώνα, που υποστηρίχθηκε το 1965.¹ Η διατριβή αυτή του επέτρεψε να μπει στο CNRS ως τεχνικός συνεργάτης του μεγάλου ειδικού του Ισλάμ, της Εγγύς Ανατολής και της Αιθιοπίας, Maxime Rodinson. Στη θέση αυτή παρέμεινε για δέκα περίπου χρόνια, από το 1967 έως το 1977. Είχε έτσι την ευκαιρία να παρακολουθήσει τα μαθήματα του Rodinson, να διατρέξει γι' αυτόν τις βιβλιοθήκες, να συντάξει καρτέλες και καταλόγους και να τον ακολουθήσει σε διάφορες μετακινήσεις. Στην εισαγωγή του βιβλίου του *Marxisme et monde musulman*, ο Rodinson έγραφε: «χρωστώ ιδιαίτερη ευγνωμοσύνη στον “τεχνικό συνεργάτη” μου Alexandre Poronic, που πραγματοποίησε με ζήλο και ευφύια πολλές λεπτομερείς έρευνες σε διάφορες βιβλιοθήκες, επιτρέποντας σε αυτό το βιβλίο να γίνει σε μεγάλο βαθμό σαφέστερο και ακριβέστερο».²

Παρ' όλη την «κλασική ισλαμολογική» αυτή διαδρομή, από την εποχή ήδη, που έχοντας εκλεγεί ερευνητής (*chargé de recherche*) στο CNRS, τον Ιανουάριο του 1978, άφησε τη θέση του δίπλα στον Rodinson, είχε αρχίσει να στρέφεται προς μιαν άλλη οδό, που λίγοι είχαν μέχρι τότε ακολουθήσει, και σίγουρα ποτέ με τον συστηματικό τρόπο που αυτός είχε την πρόθεση να το κάνει. Ήδη από την εποχή των σπουδών του στο Βελιγράδι, είχε συλλάβει την ιδέα να σταθεί στο σταυροδρόμι όπου οι ισλαμικές σπουδές συναντούν τη μελέτη των Βαλκανίων, τις σλαβικές σπουδές και την τουρκολογία, δείχνοντας ενδιαφέρον για την ιστορία του Ισλάμ και των μουσουλμάνων της Γιουγκοσλαβίας και γενικότερα των Βαλκανίων, καθώς και για τον γιουγκοσλαβικό οριενταλισμό.³ Στο πρώτο, προγραμματικό, του κείμενο γι' αυτό το θέμα, που παρουσιάστηκε στο διεθνές συνέδριο των ειδικών του Ισλάμ και του αραβικού κόσμου που έγινε το 1970 στις Βρυξέλλες, τα πρακτικά του οποίου εκδόθηκαν ένα χρόνο αργότερα,⁴ τόνιζε ότι οι ειδικοί του Ισλάμ αγνοούσαν πρακτικά τους μουσουλμάνους αυτών των περιοχών, καθώς αγνοούσαν συνήθως τις σλαβικές γλώσσες και εστίαζαν κυρίως στον «κλασικό» μουσουλμανικό κόσμο· την ίδια στιγμή που οι ιστορικοί αυτών των περιοχών υιοθετούσαν συνήθως ιδεολογικές ερμηνείες ή ήταν θύματα της άγνοιάς τους σε σχέση με το Ισλάμ, ενώ οι ισλαμολόγοι συνάδελφοί τους προτιμούσαν να μελετούν, και αυτοί, τον κλασικό μουσουλμανικό κόσμο.

Δεν σταμάτησε να εργάζεται προς την κατεύθυνση αυτή, ιδιαίτερα χάρη στα δύο σεμινάρια που του ανατέθηκαν: από το 1973, το σεμινάριο με τίτλο «Νεότερη και σύγχρονη ιστορία των μουσουλμάνων των Βαλκανίων», στον

6ο τομέα της *École Pratique des Hautes Études* (EPHE), που έμελε να γίνει η *École des Hautes Études en Sciences Sociales* (EHESS), και από το 1975 το σεμινάριο «Μουσουλμανικοί πολιτισμοί των Βαλκανίων», στον 4ο τομέα της EPHE. Πέρα από τη συγγραφή μεγάλου αριθμού άρθρων, η έρευνα για την ιστορία των μουσουλμάνων των Βαλκανίων κατέληξε στο *opus magnum* του, που αποτέλεσε επίσης τη δεύτερη διδακτορική του διατριβή (*thèse d'État*), υπό τη διεύθυνση του Robert Mantran, η οποία υποστηρίχθηκε το 1985 στο Aix-en-Provence. Το έργο αυτό, με τίτλο *Το Βαλκανικό Ισλάμ: οι μουσουλμάνοι της νοτιοανατολικής Ευρώπης κατά την μετά-οθωμανική περίοδο* (*L'islam balkanique: les musulmans du sud-est européen dans la période post-ottomane*), που εκδόθηκε από το Ινστιτούτο Βαλκανικών Σπουδών του Βερολίνου, έγινε η βίβλος αυτών που στράφηκαν στο εν λόγω πεδίο σπουδών στη συνέχεια. Ο ίδιος πάντως δεν επαναπαύτηκε και συνέχισε να ανοίγει νέους δρόμους, καθώς το ενδιαφέρον του στράφηκε στη συνέχεια σε διαφορετικούς τομείς του εν γένει θέματος, όπως η λογοτεχνία, ο τύπος, οι σχέσεις μεταξύ του Ισλάμ και της πολιτικής, τα μυστικά μουσουλμανικά τάγματα, ο εξισλαμισμός και, κατά τα τελευταία χρόνια, η μαγεία.

Η μέθοδός του υπήρξε πάντα η ίδια: συνέλεγε πληροφορίες μέσω της υπάρχουσας βιβλιογραφίας και των πηγών, ή στο πεδίο, τις κατένειμε σε καρτέλες κατά συγγραφέα, κατά θέμα, κατά τόπο κλπ. προκειμένου να αποκαταστήσει χάρη σε αυτή τη «χειροκίνητη» βάση δεδομένων μια εικόνα, έστω και αποσπασματική, «αυτών που ξέρουμε», χωρίς παρεκβάσεις, ούτε ιδεολογικές ή θεωρητικές ερμηνείες. Χαρακτήριζε τον εαυτό του έναν «χωρικό του Δούναβη» που καλλιεργούσε τη γη του. Ήθελε έτσι να απωθήσει εκτός πεδίου τις ιδεολογίες και τις απολογίες. Ακούραστος ερευνητής, όργωνε τις βιβλιοθήκες (λιγότερο συχνά τα αρχεία) όλων των χωρών της περιοχής (Ουγγαρία, Ρουμανία, πρώην-Γιουγκοσλαβία, Ελλάδα, Τουρκία, Βουλγαρία, Αλβανία), καθώς και της Ευρώπης, ιδιαίτερα τις πλούσιες σε πληροφορίες για την νοτιοανατολική Ευρώπη βιβλιοθήκες της Γερμανίας και της Αυστρίας –ακόμα όμως και της Φινλανδίας. Στη Βιέννη έφτασε μέχρι τα άδυτα μιας ιατρικής βιβλιοθήκης για να βρει συγγράμματα σχετικά με τη μαγεία στα Βαλκάνια. Είχε επίσης οργώσει το πεδίο, ιδιαίτερα –αλλά όχι μόνο– μέσω των «δερβίσιων περιπλανήσεων» που οργάνωνε μαζί με τους φίλους του Dušan Tasić, Balša Mladenović και άλλους, την εποχή που ερευνούσε τα μυστικά μουσουλμανικά τάγματα.

Η δουλειά του σπάνια υπήρξε, άλλωστε, μοναχική. Ίσως από σεμνότητα, άλλα κυρίως χάρη στο ανοικτό του πνεύμα, αντιμετώπισε εξαρχής την έρευνα ως μια δραστηριότητα που ξεπερνά τις δυνάμεις ενός μόνο ανθρώπου, ως πράξη συλλογική εξ ορισμού. Στο πρώτο του άρθρο σχετικά με την οθωμανική λογοτεχνία των περιοχών που εντάχθηκαν εν συνεχεία στη Γιουγκοσλαβία, που εκδόθηκε

το 1971, έγραφε ότι θα έπρεπε «να βγάλει κανείς οριστικά απ' το μυαλό του τις μεμονωμένες ερευνητικές απόπειρες, που είναι όλες τους εκ προοιμίου καταδικασμένες να αποτύχουν, όποια και αν είναι η αξία και οι δεξιότητες του ερευνητή, και να επιχειρήσει να εμπλακεί σε συλλογικές έρευνες στο πλαίσιο ενός πανεπιστημίου ή ινστιτούτου».⁵ Στη συνέχεια ανέπτυξε ένα πραγματικό ερευνητικό πρόγραμμα: να οργανωθεί ένας βιογραφικός και βιβλιογραφικός κατάλογος των συγγραφέων που πρέπει να μελετηθούν, να δοθούν κίνητρα στη συγγραφή άρθρων και διατριβών σχετικών με αυτούς τους συγγραφείς ή σε εργασίες προσανατολισμένες στην ανάγνωση των κειμένων, των καταλόγων και της σχετικής βιβλιογραφίας, με αρχικό στόχο τη σύνταξη ενός βιο-βιβλιογραφικού λεξικού, που θα αποτελέσει εφελκυστικό για πιο προχωρημένες εργασίες, ώστε να γίνει δυνατό, σε μια τελική φάση, να πραγματοποιηθούν συγκριτικές μελέτες και να γίνει κατανοητή η πραγματική σημασία της επαρχιακής οθωμανικής λογοτεχνίας. Εξέφραζε εντούτοις τον σκεπτικισμό του για τη δυνατότητα πραγματοποίησης ενός τέτοιου προγράμματος, κυρίως λόγω του μικρού αριθμού των γιουγκοσλάβων οριενταλιστών.

Παρότι αυτή η σχετική με τη λογοτεχνία συλλογική έρευνα δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ (όπως διαπίστωνε εικοσιπέντε χρόνια αργότερα, όταν το κείμενο επανεκδόθηκε σε μια σειρά άρθρων του), του δόθηκαν άλλες ευκαιρίες να προωθήσει συλλογικές έρευνες και να συμμετάσχει σε αυτές. Στις αρχές του 1980 (το 1982 συγκεκριμένα) άρχισε η «μεγάλη περιπέτεια» του ερευνητικού προγράμματος για τον «περιφερειακό μουσουλμανικό κόσμο», εισηγητές του οποίου ήταν ο Marc Gaborieau και ο Denys Lombard, που είχε γνωρίσει χάρη στον Olivier Carré. Ο τελευταίος είχε οργανώσει, στο μέσον της δεκαετίας του 1970, μαζί με τον Michel Seurat, μια ομάδα εργασίας γύρω από το Ισλάμ και το κράτος, που συναντιόταν στο Centre d'Études et de Recherches Internationales. Για τον Alexandre Popovic, αυτή ήταν η ευκαιρία να επικοινωνήσει με ειδικούς του σύγχρονου αραβικού, περσικού και τουρκικού κόσμου, καθώς επίσης και με ειδικούς του Ισλάμ της Κίνας, της Νοτιοανατολικής Ασίας, της Ινδικής Υποηπείρου και της Αφρικής. Λίγα χρόνια αργότερα είχαν από κοινού την ιδέα να οργανώσουν στην EHESS, όπου ο Denys Lombard ήταν υπεύθυνος πολιτισμικών ζωνών, μια πρώτη συνάντηση μεταξύ ειδικών του μουσουλμανικού κόσμου με αντικείμενο τα μυστικά τάγματα, «προκειμένου να αποκτήσουν μια γενική έποψη του ζητήματος μέσω της σύγκρισης ερευνών που πραγματοποιούνται σε επιμέρους πεδία».⁶ Μαζί με το Gilles Veinstein, τον οποίον είχε «σπρώξει» να συμμετάσχει σε αυτή την περιπέτεια, δημοσίευσαν τα πρακτικά. Από το 1983, έγινε ένας από τους υπεύθυνους της διεπιστημονικής ερευνητικής ομάδας «Η μετάδοση της γνώσης στον περιφερειακό μουσουλμανικό κόσμο» και

από το 1986 του διεπιστημονικού ερευνητικού προγράμματος για τον περιφερειακό μουσουλμανικό κόσμο, που αποτέλεσε τη συνέχειά της. Σε αυτό το πλαίσιο, μαζί με τον Marc Gaborieau (και άλλους, όπως ο Denys Lombard, ο Marcel Bonneff, ο Jean-Louis Triaud, η Nicole Grandin και ο Pierre Labrousse) αποτέλεσαν τους πυλώνες μιας μακροχρόνιας ερευνητικής συλλογικής προσπάθειας που οργανώθηκε γύρω από συνέδρια και συναντήσεις (για τα μυστικά τάγματα, τους μεντρεσέδες, τη λατρεία των αγίων), ένα σεμινάριο που οργάνωνε ο Marc Gaborieau, ένα βιογραφικό λεξικό των λογίων και των εξεχόντων μορφών του περιφερειακού μουσουλμανικού κόσμου τον 19ο και τον 20ό αιώνα (του οποίου κυκλοφόρησαν δυστυχώς μόνο λίγα τεύχη) και ενός ενημερωτικού δελτίου (που, λόγω του χρώματός του, γρήγορα ονομάστηκε «πράσινο δελτίο»). Αυτός ήταν άλλωστε που συνέθετε με φροντίδα την χειροποίητη έκδοση των πρώιμων αυτών «working papers». Πέρα από τις δημοσιεύσεις, μεταξύ των οποίων το συνθετικό έργο για τα μυστικά τάγματα του Ισλάμ (*Les voies d'Allah* που διηύθυνε μαζί με τον Gilles Veinstein), προϊόν της μοναδικής αυτής επιχείρησης υπήρξε η δημιουργία ενός ευρέως ερευνητικού δικτύου, όπου εντάχθηκαν επίσης ξένοι και νέοι ερευνητές, για τους οποίους η συγκριτική και παγκόσμια κλίμακα αυτή ερευνητική δυναμική γινόταν έτσι πιο φυσική.

Η ίδια δυναμική επέτρεψε στον ίδιο να πραγματοποιήσει πολυάριθμες μελέτες σχετικά με τα μουσουλμανικά τάγματα στα οθωμανικά και μετα-οθωμανικά Βαλκάνια, καθώς και με τα πολιτικά κόμματα, τη λογοτεχνία των μουσουλμάνων των Βαλκανίων κατά την οθωμανική εποχή, τους θεσμούς τους μέχρι και τη μετα-οθωμανική περίοδο (βακούφια, μεντρεσέδες), τη μαγεία και το προσκύνημα στη Μέκκα.⁷ Έδειξε επίσης μεγάλο ενδιαφέρον για τον τύπο, όχι μόνο ως πηγή αλλά και ως αυτόνομο αντικείμενο έρευνας. Πολύ πριν η τεχνολογική έρευνα επιτρέψει τις μεγάλες απόπειρες ψηφιοποίησης, προσπάθησε να πείσει διάφορους θεσμούς να προχωρήσουν σε μια επιχείρηση διάσωσης του τύπου των μουσουλμάνων των Βαλκανίων. Παράλληλα, είχαμε αρχίσει, εκείνος κι εγώ, να ετοιμάζουμε μια πλήρη καταγραφή του, που αφήσαμε δυστυχώς ανολοκλήρωτη παρελκόμενοι από άλλα ερευνητικά πεδία.

Μια από τις τελευταίες επιχειρήσεις που έφερε σε πέρας δείχνει ακόμα την προωθητική δύναμη που αποτέλεσε. Πρόκειται για τη σχολιασμένη βιβλιογραφία για τους εξισλαμισμούς στη Μικρά Ασία και τα Βαλκάνια που εξέδωσε με τον Gilles Grivaud. Κατά τη διάρκεια ενός σεμιναρίου που οργανώθηκε από τον τελευταίο στην École Française d'Athènes είχε επιμείνει να μην εκδοθούν τα πρακτικά της συνάντησης αλλά να συνεργαστούν αντ' αυτού οι παριστάμενοι στην παραγωγή μιας σχολιασμένης βιβλιογραφίας, η οποία θα επέτρεπε να τεθεί υπόψη της επιστημονικής κοινότητας η πολύ πλούσια παραγωγή γύρω

από αυτό το θέμα σε διάφορες γλώσσες, συχνά ιδιωματικές, και σε δυσεύρετα βιβλία ή περιοδικά. Για τον λόγο αυτό είχε διαθέσει στους ενδιαφερόμενους τις βιβλιογραφικές αναφορές που είχε ήδη συλλέξει στις «περίφημες καρτέλες» του, προκειμένου αυτοί να τις συμπληρώσουν και να ετοιμάσουν τα λήμματα. Περισσότερα από 800 λήμματα συγκεντρώθηκαν έτσι σε ένα βιβλίο που εκδόθηκε το 2011 και αποτελεί έκτοτε ένα πολύτιμο εργαλείο στα χέρια των ερευνητών.

Τα τελευταία χρόνια, πάντα ορμώμενος από τη διάθεση μοιρασιάς και το ανοικτό πνεύμα που τον χαρακτήριζαν, θέλησε να ενώσει τις προσπάθειες του με τον Constant Hamès, ειδικό του αφρικανικού Ισλάμ, προτείνοντάς του να μοιραστούν το σεμινάριο που θα αφιέρωνε πλέον στη μαγεία. Όσοι συμμετείχαν, ως το 2012, μπόρεσαν έτσι να καταλάβουν τη διάδοση, τις ομοιότητες και τις ιδιαιτερότητες ορισμένων πρακτικών, όπως η κατασκευή φυλακτών σε περιοχές τόσο απομακρυσμένες όσο η Μαυριτανία και οι πρώην γιουγκοσλαβικές δημοκρατίες.

Αυτή τη θέληση για «συλλογικό παιχνίδι» τη βρίσκουμε επίσης στις συνεργασίες του με βιβλιογραφικά περιοδικά (*Abstracta Islamica, Türkologischer Anzeiger, Les Livres*) ή εγκυκλοπαίδειες, όπως η *Εγκυκλοπαίδεια του Ισλάμ*. Του ζητούσαν να συμμετάσχει, επίσης, γιατί είχε γρήγορα αποκτήσει διεθνή αναγνώριση μέσω των παρεμβάσεων του σε συνέδρια και των δημοσιεύσεών του. Λάμβανε πολλές προσκλήσεις που του έκανε ευχαρίστηση να τις αποδέχεται – υπήρξε κυρίως *fellow* στο *Wissenschaftskolleg de Berlin* το 1993-1994. Οι πολυάριθμες μεταφράσεις των έργων και των άρθρων του (στα τουρκικά, σερβοκροάτικα, ιταλικά, αλβανικά, γερμανικά, αγγλικά, ισπανικά και μαλαισιανά) απηχούν εξίσου τη διεθνή ακτινοβολία του ως ειδικού του βαλκανικού Ισλάμ.

Όλα αυτά όμως θα ήταν δύσκολο να πραγματοποιηθούν αν η προσωπικότητά του δεν ήταν εξίσου ξεχωριστή. Από εκεί πήγαζε η δύναμή του: από τις διαφορετικές ικανότητες που έθετε στη διάθεση μιας θέλησης να ανοίξει νέα πεδία, από αυτή την ευρεία ματιά για την οποία μίλησα, καθώς και από έναν ενθουσιασμό, έναν δυναμισμό και μια επιμονή που του επέτρεψαν, μόνου ή μαζί με άλλους, να εμπνευστεί φιλόδοξα ερευνητικά προγράμματα και να συνασπίσει γύρω από αυτά άλλους ερευνητές. Η βαθειά του ευγένεια και η ανθρωπιά του, το χιούμορ και η καλή του διάθεση είχαν ως αποτέλεσμα να μπορεί να θέτει σε κίνηση, να απαλύνει τις αντιθέσεις μεταξύ των μεν και των δε, να φέρει κοντά ανθρώπους που, χωρίς αυτόν, δεν θα είχαν ίσως ενώσει τις προσπάθειές τους. Ενθάρρυνε όλους εκείνους που είχαν κάτι να προσφέρουν, όλους εκείνους που έπαιρναν τον δρόμο της έρευνας, όλους, σε όποιο στάδιο και αν βρίσκονταν. Άκουγε, ήξερε να διαλέγει τις λέξεις που ενθαρρύνουν, που βοηθούν να σκεφτείς.

Με το ανοικτό του πνεύμα, την ταπεινοφροσύνη του (ανικνεύσιμη τόσο στα γραπτά όσο και στη συμπεριφορά του), με το χαμόγελό του, γοήτευε, πλησίαζε τους άλλους, έκανε φίλους. Τα συνέδρια και τα σεμινάρια υπήρξαν γι' αυτόν ευκαιρίες τόσο για πνευματικές όσο και για ανθρώπινες συναντήσεις. Όπως στα αθλήματα, το «τρίτο ημίχρονο», οι στιγμές που περνούσε στο τραπέζι ενός καφέ ή ενός εστιατορίου, ήταν γι' αυτόν εξίσου σημαντικές για την πνευματική και ανθρώπινη συναλλαγή. Ήξερε εξίσου να πλησιάζει τους άλλους στο πεδίο. Δεν ξέχναγε ποτέ να αγοράσει πακέτα με τσιγάρα για να τα αφήσει στους τάφους των αγίων ή να τα προσφέρει σε κάποιον τεκέ, όπως δεν σταματούσε να φέρνει καραμέλες στα παιδιά των συναδέλφων στους οποίους πήγαινε να δειπνήσει, ακόμα και όταν αυτά είχαν περάσει την ηλικία των γλειφιτζουριών, για να κρατήσει ζωντανή την «παράδοση». Διότι το χιούμορ ήταν ένα από τα ελατήρια της κοινωνικής του ύπαρξης. Ήξερε να αφηγείται, μεταφέροντας συνήθως τα ανέκδοτα που κυκλοφορούσαν στην κομμουνιστική Γιουγκοσλαβία. Το ανοικτό του πνεύμα οφειλόταν επίσης στα άλλα του ενδιαφέροντα: τον αθλητισμό, το σινεμά, την ανακάλυψη τόπων και ανθρώπων. Αυτός που αγαπούσε τόσο τον κινηματογράφο θα μπορούσε να κάνει δικό του το μήνυμα που ο γεωργιανός σκηνοθέτης Otar Iosseliani προσπάθησε να μεταδώσει μέσα από τις ταινίες του: να μάθει κανείς να καλλιεργεί την ευτυχία του, να αφιερώνει την ύπαρξή του στην απόλαυση και στο να κάνει τους άλλους να απολαμβάνουν, να κάθεται γύρω από ένα τραπέζι και να λέει στους ανθρώπους πράγματα ευχάριστα.⁸ Με το χαρακτηριστικό του «ρ», που μας θύμιζε ότι έχοντας γίνει Γάλλος είχε παραμείνει Σέρβος, θα έλεγε «μπρραβό γιουπι!», για να σταματήσουμε εδώ και για να μας βοηθήσει να συνεχίσουμε.

Μτφρ. Νίκος Σιγάλας

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *Alī b. Muhammad et la révolte des esclaves à Basra (869-883/255-270h)*, πολυγραφημένη διδακτορική διατριβή, Παρίσι 1965, 4ο, iii + 280 σ., χάρτης· με ένα γενικό *Index* από τον Milan Popović, 1966, 1 fasc. in 8ο, 45 σ· περίληψη στα *Annales de l'Université de Paris* 37/1 (1967), σ. 84-85.
2. Maxime Rodinson, *Marxisme et monde musulman*, Le Seuil, Παρίσι 1972, σ. 22.
3. Στην εισαγωγή του στο *Musulmans des Balkans à l'époque post-ottomane*, εξηγεί πως είχε αρχίσει ήδη από την εποχή εκείνη να φτιάχνει καρτέλες για τη σύγχρονη ιστορία, κυρίως τη μετα-οθωμανική, των μουσουλμανικών κοινοτήτων των Βαλκανίων (βλ. σ. 1, σημ. 3). Οι πλήρεις βιβλιογραφικές αναφορές των σημαντικότερων βιβλίων του δίνονται στο τέλος του παρόντος κειμένου.
4. Βλ. «Problème d'approche de l'islam yougoslave», *Correspondance d'Orient* 11 (1971), σ. 367-376, αναδημοσιευμένο στο *Les musulmans des Balkans*, σ. 57-65 (βλ. σ. 61-63).
5. Βλ. «La littérature ottomane des musulmans yougoslaves: essai de bibliographie raisonnée», *Journal Asiatique* CCLIX/3-4 (1971),

- σ. 309-376, αναδημοσιευμένο στο *Cultures Musulmanes Balkaniques*, σ. 79-141 (βλ. σ. 91).
6. Gilles Veinstein, «Avant-propos», στο *Les ordres mystiques dans l'islam*, σ. 9.
7. Μπορεί κανείς να συμβουλευθεί τις συλλογές άρθρων του, των οποίων οι βιβλιογραφικές αναφορές δίνονται στο τέλος του κειμένου, εκτός από τα κείμενά του για τη μαγεία, τα οποία σκοπεύουμε με τον Contant Hamès να συγκεντρώσουμε σε μια καινούρια συλλογή.
8. Βλ. Olivier Bitoun, «4 films géorgiens de Otar Iosseliani», www.dvdclassik.com/critique/avril-iosseliani (τελευταία επίσκεψη 8.12.2014).

ΚΥΡΙΟΤΕΡΕΣ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ

ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ

- La révolte des esclaves en Irak au IIIe/IXe siècle*, Geuthner (σειρά *Bibliothèque d'études islamiques* VI), Παρίσι 1976, 218 σ./ αγγλική έκδοση: *The Revolt of African Slaves in Iraq in the 3rd/9th Century*, Markus Wiener Publisher (σειρά *Princeton Series on the Middle East*), Πρίνστον 1998, xiv+207 σ.
- L'islam balkanique: les musulmans du sud-est européen dans la période post-ottomane*, Osteuropa-Institut an der Freien Universität, Otto Harrassowitz Verlag (σειρά *Balkanologische Veröffentlichungen* XI), Βερολίνο-Βισμπάντεν 1986, xii+493 σ.· 2η έκδ.: ISIS (σειρά *Les Cahiers du Bosphore* LII), Κων/πολη 2009, xii+493 σ. / τουρκική έκδοση: *Balkanlarda Islâm*, İnsan Yayınları, Κων/πολη 1995, 506 σ. / αλβανική έκδοση: *Islamizmi ballkanik: myslimanët e Europës Juglindore gjatë periudhës pasosmane*, Dituria, Τίρανα 2006, 545 σ.
- Les musulmans yougoslaves (1945-1989): médiateurs et métaphores*, L'Âge d'Homme, Λοζάνη 1990, 67 σ. / σερβική έκδοση: *Jugoslovenski muslimani (1945-1989): posrednici i metafore*, Akvrijus (σειρά *Biblioteka «Misterije politike»*), Βελιγράδι [1990], 53 σ.
- Un ordre de derviches en terre d'Europe (La Rifâ'iyya)*, L'Âge d'Homme, Λοζάνη 1993, 159 σ.

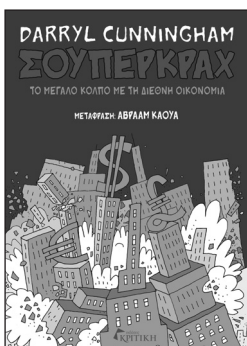
ΣΥΛΛΟΓΕΣ ΑΡΘΡΩΝ

- Les derviches balkaniques hier et aujourd'hui*, ISIS (σειρά *Analecta Isisiana* IX), Κων/πολη 1994, xi+372 σ.

- Les musulmans des Balkans à l'époque post-ottomane: histoire et politique*, ISIS (σειρά *Analecta Isisiana* XI), Κων/πολη 1994, vi+373 σ.
- Cultures musulmanes balkaniques*, ISIS (σειρά *Analecta Isisiana* XIII), Κων/πολη 1994, 281 σ.

ΕΚΔΟΣΗ ΣΥΛΛΟΓΙΚΩΝ ΕΡΓΩΝ

- Les ordres mystiques dans l'islam: cheminements et situation actuelle*, Colloque International de Paris, 13-14 mai 1982, EHESS (σειρά *Recherches d'histoire et de sciences sociales* XIII), Παρίσι 1986, 324 σ. / τουρκική έκδοση: *Islâm Dünyasında Tarikatlar (Gelişmeleri ve Aktüel Durumları)*, Sûf Yayınları, Κων/πολη 2004, 610 σ. (με τον Gilles Veinstein).
- Naqshbandis: cheminements et situation actuelle d'un ordre mystique musulman*, Actes de la table ronde de Sèvres, 2-4 mai 1985, ISIS (σειρά *Varia turcica* XVIII), Κων/πολη-Παρίσι 1990, 750 σ. (με τους Marc Gaborieau / Thierry Zarccone).
- Presse turque et presse de Turquie: Actes des colloques d'Istanbul, 23-24 mai 1985, 13-14 mai 1986, 25 mai 1987*, ISIS (σειρά *Varia turcica* XXIII), Κων/πολη-Παρίσι 1992, iii+366 σ. (με τους Nathalie Clayer / Thierry Zarccone)
- Revue des Études Islamiques* LXI (1992): *Bektachiyya, études sur l'ordre mystique des Bektachis et les groupes relevant de Hadji Bektach*, xii+468 σ. / 2η έκδ.: ISIS, Κων/πολη 1995, xii+476 σ. (με τον Gilles Veinstein).
- Les voies d'Allah: les ordres mystiques dans l'islam des origines à aujourd'hui*, Fayard, Παρίσι 1996, 711 σ. / ισπανική έκδοση: *Las sendas de Allah: las cofradías musulmanas desde sus orígenes hasta la actualidad*, Edicions Bellaterra (σειρά *Biblioteca del Islam contemporáneo, serie Ibn Jaldún*), Βαρκελώνη 2000, 831 σ. (με τον Gilles Veinstein).
- Melâmis-Bayrâmis: études sur trois mouvements mystiques musulmans*, ISIS, Κων/πολη 1998, viii+326 σ. (με τους Nathalie Clayer / Thierry Zarccone).
- Archives de Sciences Sociales des Religions* 115 (2001): *Islam et politique dans le monde (ex-)communiste*, EHESS, Παρίσι 2001, 201 σ. (με τον Marc Gaborieau).
- Les conversions à l'islam en Asie Mineure et dans les Balkans aux époques seldjoukide et ottomane: bibliographie raisonnée (1800-2000)*, École Française d'Athènes (σειρά *Mondes méditerranéens et balkaniques* III), Αθήνα 2011, viii+904 σ. (με τον Gilles Grivaud).

νέες κυκλοφορίες
από τις εκδόσεις Κριτική